

En av Mälardalens bäst bevarade järnåldersgårdar

SUSANNA EKLUND

Under sommaren och hösten 2002, undersöktes två boplatser som låg på var sin sida om en bäck i Fjuckbydalgången i Ärentuna socken. Grävningen var en utav många inom det stora E4-projektet. Ett av de undersökta husen på platsen var osedvanligt välbevarat. Trots att det låg i dagens uppodlade åkermark så kunde vi se spår efter dubbla vägglinjer. En av orsakerna till den stora detaljrikedomen var det rikliga inslaget av järnutfällningar i leran på platsen. Detta bidrog till att framhäva kontrasterna mellan anläggningarnas mörkfärgning och den omgivande svagt rostfärgade undergrunden.

Det visade sig snart att det inte bara var ett välbevarat hus vi hade grävt fram utan en hel gårdsmiljö från äldre järnålder. Huset omgärdades av flera hägna-

der som skapade en välavgränsad gårdsplan. Inne på gårdsplanen låg ett tiotal härdar. Förutom det stora gårdshuset har gården också haft ett mindre uthus. Drygt 30 meter nordväst om gården låg en brunn som hört till gården och lite längre bort slingrade den lilla bäcken fram.

Med hjälp av arkeologiska dokumentationsmetoder och naturvetenskapliga analyser har vi fått mycket spännande information om hur livet på en järnåldersgård i Mälardalen kan ha sett ut.

Dubbla väggar

Det stora bostadshuset var 32 meter långt och 8,2 meter brett och har genom fyra ¹⁴C-prover daterats till århundradena

Utgrävning av det välbevarade bostadshuset. Foto: Susanna Eklund, SAU.

kring Kristi födelse dvs. till övergången mellan förromersk och äldre romersk järnålder. Huset var ett så kallat långhus, där taket bars upp av en dubbel rad med inre stolpar som var djupt nedgrävda i jorden och parvis förbundna upptill av tvärgående bjälkar.

Det finns olika möjliga förklaringar till husets dubbla väggar. Det troliga är att den yttre väggen har burit upp taket medan den inre fungerat som en isolerande flätverksvägg.

Med dubbla väggar får man ett rejält mellanrum, som antingen kan ha varit fyllt med något isolerande material eller endast bildat luftspalt. Denna väggkonstruktion präglar yngre bronsålder och förromersk järnålder i Sydskandinavien med fina exempel från Jylland. Det finns

exempel på andra hus med spår efter dubbla vägglinjer också i Mälardalen, även om inget hus är så komplett som det i Vaxmyra.

Avståndet mellan de mindre stolparna i den inre vägglinjen var en fot och avståndet mellan de grövre stolparna i yttreväggen var två alnar. Man har alltså använt sig av det måttssystem som levde kvar i Sverige ända fram till sent 1800-tal och som byggde på naturliga enheter där en fot motsvarar längden på en fot mätt från hälen till stortåspetsen, och en aln är det samma som en underarm.

Stolparna i husets grundstomme har varit uppbyggda av tall. Tall är ett starkt och hållbart träslag som lämpar sig som konstruktionsvirke på grund av att stammen är rak och slät med få kvistar.

Planen visar den välbevarade gården i Vaxmyra. Boningshuset har varit indelat i flera rum. På den inhägnade gårdsplanen sydväst om huset ligger ett tiotal eldstäder.

Digital bearbetning: Susanna Eklund, SAU.

Människor och djur under samma tak

Utifrån placeringen av husets ingångar, placeringen av eldstäder, samt inre konstruktionsdetaljer i form av antydan till mellanväggar och båsindelningar har vi

lyckats göra en funktionsindelning av husets olika rum. Människor och djur har bott under samma tak, på var sin sida om den centrala ingången mitt på husets långsida. Centralt i bostadsdelen låg en stor eldstad. Här var avståndet mellan de takbärande stolparna stort för att skapa ett luftigt rum. Bostadsytan uppgår till 70 kvadratmeter, vilket motsvarar en normalstor trerumslägenhet i dagens termer.

I fåhuset stod stolparna tätare, förmodligen anpassat efter båsens bredd. Här fanns också ett stort antal pinnhål som kan ha fungerat som båsindelningar. Seden att låta husdjuren stå i fåhus över natten och under vintertid var fullt utvecklad under äldre järnålder. Fördelarna var flera. Djuren skyddades från kyla, fukt, boskapstjuvar och rovdjur. Det blev lättare att ta vara på den viktiga gödseln som skulle användas till åkrarna. Fåhusdriften innebar också ett närmande mellan människa och djur, där djuren vandes vid att släppa ifrån sig sin mjölk. Man kan ändå fråga sig varför man valde att ha djuren inne i själva bostadshuset istället för att bygga ett separat fåhus. En orsak var säkerligen att man ville ta till vara värmen som djuren alstrade.

I husets norra ände fanns pinnhål som förmodligen utgör rester efter en mellanvägg mellan bostadsdelen och ett annat utrymme som troligen använts som förråd. I den södra gaveln, på andra sidan om fåhusdelen låg ytterligare ett

rum som vi inte vet vad det nyttjats till. Här fanns en eldstad. Kanske har utrymmet fungerat som en verkstad där man kunnat ägna sig åt viktiga bestyr inomhus under kyliga vinterdagar, kanske har det tjänstgjort som drängstuga.

Härden – husets mittpunkt

Eldstaden utgjorde en naturlig mittpunkt och samlingsplats i huset, med tanke på dess viktiga egenskaper som ljus och värmekälla. Här har man också tillrett sin mat. I en halvcirkel runt den centrala eldstaden låg tre mindre stolphål. Det är sannolikt att stolphålen hör till eldstaden. Förmodligen har de bildat en konstruktion som fungerat som gnistskydd, eller kanske röktratt som ska leda röken från elden åt rätt håll.

I härden har man använt sig av tall och idegran som bränsle. Förekomsten av idegran är anmärkningsvärd eftersom idegran är mycket ovanligt förekommande i boplatsmaterial från den här tiden. Idegran är ett trädslag som använts till bågtillverkning. Vi vet också att idegranen hade mycket stark symbolisk laddning. Bland annat står en av runorna (Yr-runan) för idegran och regnbåge. Vissa har dessutom tolkat Eddans Yggdrasil som en idegran istället för en ask, eftersom trädet sades vara evigt grönt och att man i Snorres Edda omtalar att hjortarna äter barr i askens grenverk.

Annars är det tall som dominerat som bränsle i härdarna, följt av ek och björk. Tall har bara ett "halvbra" bränslevärde, de flesta lövträd fungerar bättre. Kanske avspeglar dominansen av tall inte enbart att det vuxit mycket tall i närområdet under äldre järnålder. Kanske valde man tallen just på grund av dess speciella egenskaper. Törved/tjärved är en speciell form av tallved med betydligt högre bränslevärde. Tjärveden fungerar också som en resurs vid framställning av bl.a. tjära. Troligtvis kände man till hur man skulle skada träden för att öka innehållet av hartsämnen.

Att hägna in eller stänga ute

Det välbevarade huset har kringgårdats av hägnader i trä, gärdesgårdar uppbyggda av tunna störar som också de stått med en fots mellanrum. Annars är det vanligare att man i Uppland hittar intrikata system av stengärdesgårdar som idag syns som låga stensträngar i landskapet. Det var gynnsamma omständigheter som gjorde att vi upptäckte den första raden av pinnhåll. Strax efter en regnskur framträdde en rad av små mörkfärgningar i den tidigare så grå och torra leran. Efter att vi snittat ett par av anläggningarna och övertygats om att det rörde sig om riktiga anläggningar kunde vi försiktigt följa raden med grävskopan. Vissa av pinnhålen var bara syn-

Strax efter ett skyfall framträdde mörkfärgningarna efter de störar som hägnaden varit byggd av. Vissa av pinnhålerna var bara synliga en kort stund och det var därför av stor vikt att markera och mäta in anläggningarna så snart som möjligt efter att de rensats fram. Foto: Susanna Eklund, SAU.

liga en kort stund och det var därför av stor vikt att markera och mäta in anläggningarna så snart som möjligt efter att de rensats fram. Parallellt med huset, strax norr om den ena långväggen löper också en gärdesgård. Kanske har den fungerat som fägata där man föst djuren mellan betesmarken och hemmet. Mycket tyder på att betesdriften under järnåldern haft

kollektiva drag, där flera gårdar samordnade sitt bete. Husets gårdsplan framför ingången har nogsnamt hägnats in. Innanför staketet ligger ett tiotal härdar, men utanför är det i princip helt tomt.

Ett staket löper också vinkelrätt till huset i nordväst. Här följer hägnaden en tydlig förändring i markförhållanden. Huset och gårdsplanen ligger i en gulbrun

lera med rikligt av järnutfällningar. På andra sidan breder en grå siltig lera ut sig. Hit har man förlagt husets brunn. Våtmarksälskande växter som hittades i brunnen tyder på att området på andra sidan staketet förmodligen var vattensjukt under stora delar av året. Det finns två öppningar i hägnaden där man kunnat ta sig in och ut, mellan huset och brunnen.

Brunnen – en garanti för vatten

Brunnen var trattformad. Öppningen i ytan hade en diameter på 2,10 och den var drygt 1,5 meter djup. I brunnen varvas mörka gyttjiga lager med lager av grå lera med rostutfällningar vilka troligen visar på torrfaser i brunnens historia. Att man trots närheten till bäcken valt att anlägga en brunn i närheten av huset har säkerligen med vattenkvalité och bekvämlighet att göra. Det är ett vanligt fenomen på järnåldersboplatser. På så vis kunde man på ett lätt och behändigt sätt få tag i vatten utan att behöva gå så långt. Dessutom garanterades man vatten även under vintrar och torra somrar.

Brunnar har ofta mycket goda bevaringsförhållanden och har man tur kan man hitta spår efter såväl fröer som insekter som trillat ned och begravts under förhistorien. Studie av brunnssprover kan på så sätt fungera som mindre lokala polendiagram över närmiljön.

Utifrån skillnaden av sammansätt-

ningen insektsarter i de olika lagren kan man sluta sig till att bottenlagret utgör sediment från brunnens första användningstid. Det går inte att bevisa att brunnen varit övertäckt med lock, men materialet tyder på det. Senare har brunnen medvetet fyllts igen och i den här fasen har det också blivit fuktigare i närområdet. I brunnens slutskede har den återigen åtminstone tidvis varit vattenfylld och haft vattenspegel. Det är tänkbart att brunnen i detta skede fungerat som ett vattenhål för djur.

Ett öppet landskap

Analyserna av brunnen visar också att den välbevarade järnåldersgården har legat i ett typiskt kulturlandskap – med odling och bete och öppna gräsbevuxna ytor. Inga spår efter skogsmark kan skönjas. Den dominerande floran utgörs av ängsmarksväxter som indikerar fuktig miljö, dessutom är det flera av kulturmarksväxterna liksom ängsväxterna som kräver näringsrika förhållanden och man kan anta att gödsling förekommit. I brunnen hittade man också flera fröer av lin och det är möjligt att den stundtals använts till att röta lin. Att få fram linnetyg var en lång och komplicerad process. Först skulle linet skördas, sedan rötas, bråkas, skäktas och häcklas (torkas, slås och kmmas), innan man kunde spinna och slutligen väva det.

Här är en rekonstruktion av hur den välordnade boplatsen kan ha sett ut. Akvarell: Amppi Darmark.

Analysen av kolfragment från boplatsen i Vaxmyra visar att de dominerande trädslagen varit tall, björk och ek. Dessa är alla ganska anspråkslösa träd som inte kräver särskilt näringsrik jord. De är samtidigt ljuskrävande och vi bör tänka oss ett ganska öppet landskap.

Vattentillgången har haft stor betydelse för anläggandet av en boplats. I Vaxmyra har närheten till vattendraget varit avgörande. Bäckens som i dag snarast liknar ett stort dike bör under forntiden ha varit farbar för mindre båtar och förband människor i Vaxmyra med Fyrisån.

Gamla ägostrukturer?

Den som vill avläsa järnålderns landskap i dagens Sverige måste börja med att skala bort de allra senaste händelserna. De äldsta kartorna utgör en naturlig utgångspunkt för denna tillbakablickande analys. Den tidigaste kartan från den här delen av Ärentuna socken är från mitten av 1700-talet.

När man studerar den kartan och lägger in de undersökta arkeologiska lämningarna, upptäcker man att en av vägarna på 1700-talskartan tar en omotiverad krök precis i närheten av det välbevarade huset från romersk järnålder. En hägnad på 1700-talskartan löper parallellt med vägen och följer i princip den hägnad som vi undersökt, som går vinkelrätt mot huset och som av allt att döma är samtida med järnåldershuset.

Man kan fråga sig om 1700-talsvägen kan ha sitt ursprung från århundradena strax efter Kristi födelse – eller om det snarare rör sig om kontinuitet beträffande markutnyttjande. Hursomhelst är det en svindlande tanke. En liten detalj som kan tänkas stödja teorin att vägen skulle ha ett gammalt ursprung är att vi längst ned i järnåldersbrunnen hittade fröer från växten gårdgroblad. Gårdgroblad trivs bäst på hårt trampad mark. Man kan tänka sig att den vuxit på gårdsplanen – *eller längs med en välupptrampad väg...*

Goda grannar?

Man kan fråga sig hur det sett ut i den närmsta omgivningen och om det funnits några grannar?

Att det legat samtida hus på andra sidan bäcken ungefär 400 meter söderut och ett antal gårdar vid Kyrsta 500 meter norrut råder det inget tvivel om. Om det funnits grannar på närmre håll är dock något oklart. Dateringarna antyder att den närmsta granngården kan ha legat endast 50 meter från boningshuset. Detta skulle också kunna förklara varför man varit så noggrann med att på ett nästan klaustrofobiskt vis hägna in sin gårdsplan. Detta grannhus är rejält stort, över 40 meter långt.

Och vad hände sen...?

Man kan tänka sig att huset hade en levnadslängd på mellan 100–150 år. Självfallet var husets livslängd beroende av hållbarheten i själva huskonstruktionen. Mest utsatta var de delar som hade direktkontakt med marken, såsom de nedgrävda stolparna. En obehandlad trästolpe ruttnar efter 90 år om de grävs ned i marken. Om man vidtagit motåtgärder mot den naturliga nedbrytningsprocessen, så som att kola eller tjära stolparna alternativt lägga träbjälkar på stensyllar så kan man förlänga husets användningstid åtskilligt.

I Vaxmyra har vi ett konkret bevis för att åtminstone en av stolparna tjärats. Vid utgrävningstillfället framträngde en distinkt doft av tjära som dröjde kvar i flera dagar efter att anläggningen snittats, och kunde framtvingas genom att man skrapade med en skårslev på profilen. Arkeologer är ganska ovana vid att använda sig av sitt luktsinne i arbetet – men detta bör ändå ses som ett fullgott bevis för att stolpen tjärats. Troligen är den inte heller ensam om att ha tjärats. Endast gynnsamma omständigheter har gjort att doften bevarats just i denna anläggning. På flera utgrävningsplatser inför den nya E4:an, bland annat vid Sommaränge, Fullerö och Trekanten har man också påträffat en märklig anläggningstyp, så kallade "tjärgropar", som förmodligen har använts till tjärframställning (se *Tjära – 1500 år med svartarbete*).

När huset inte längre var i gott skick valde man hursomhelst att bygga upp ett nytt, lite mindre hus på nästan exakt samma plätt. Detta hus är dessvärre inte alls lika välbevarat och det finns inga spår efter hägnader.

Den fina gården i Vaxmyra har tack vare lyckliga omständigheter bevarats i synnerligen gott skick till eftervärlden. I övrigt är det inget som tyder på att den varit en gård av någon speciellt dignitet. Granngården har t.ex. ett boningshus som är betydligt större. Men det är kanske det som gör Vaxmyragården extra speciell. Vi får en inblick i ett alldeles

vanligt hushåll från den här tiden. Resterna efter en av Mälardalens mest välbevarade järnåldersgårdar har gett oss en inblick i hur man ordnat sin vardag under tidig järnålder.

Susanna Eklund är arkeolog vid Societas Archaeologica Upsalisensis. Hon har deltagit vid undersökningarna i Vaxmyra, Kumla, Skallmyran och Stormossen för den nya E4:an och är särskilt intresserad av boplatssproblematik.